

Станіслав ХИЛЬЧЕВСЬКИЙ

ТРАНСФОРМАЦІЯ РИМСЬКОГО ЯЗИЧНИЦТВА ПІД ВПЛИВОМ СХІДНИХ РЕЛІГІЙ

У статті висвітлюється вирішальна роль східних релігій в трансформації римського язичництва, зокрема, яким чином язичницькі культури Сходу відповідали давньому прагненню римського суспільства, котре тривалий час задовольнялось примітивним ідолопоклонством, в напрямі більш розвинутих і більш глибоких форм благочестя. Автор прагнув показати, яким чином кожна з країн Сходу збагатила римське язичництво новими віруваннями, багатьом з яких судилося його пережити.

Ключові слова: Римська імперія, країни Сходу, язичництво, римський пантеон, азійський пантеон, містерії, трансформація вірувань, есхатологія.

Станіслав ХИЛЬЧЕВСКИЙ

ТРАНСФОРМАЦІЯ РИМСЬКОГО ЯЗЫЧЕСТВА ПОД ВЛИЯНИЕМ ВОСТОЧНЫХ ТРАДИЦИЙ

В статье освещается решающая роль восточных религий в трансформации римского язычества, в частности, каким образом языческие культуры Востока отвечали давнему стремлению римского общества, которое долго довольствовалось достаточно примитивным идолопоклонством, в сторону более развитых, и более глубоких форм благочестия. Автор стремится показать, каким образом каждая из стран Востока обогатила римское язычество новыми верованиями, многим из которых было суждено его пережить.

Ключевые слова: Римская империя, страны Востока, язычество, римский пантеон, азиатский пантеон, мистерии, трансформация верований, эсхатология.

Stanislav KHIL'CHEVKYJ

TRANSFORMATION OF ROME HEATHENISM UNDER EASTERN RELIGIONS INFLUENCE

In this article the decisive role of Eastern religions is lightening. The author paid attention to the ancient aspirations of Rome society to move toward more developed and deeper forms of piety. The author also tried to show how every Eastern state enriched Rome heathenism with new religious beliefs, some of which were fated to go through heathenism.

Key words: Rome Empire, Eastern countries, heathenism, mysteries, religion transformation, Rome pantheon, eschatology.

Римська імперія, завоювавши Схід, зіткнулась з проблемою прилучення східної культури до греко-римського світу. В античності Захід і Схід постійно відчували антагонізм у відносинах між собою. Водночас в

містах Греції, Італії, Малої Азії авторитет класичних римських божеств падав, відбувалась криза полісної релігії. Як писав англійський історик В. Тарн, «багато причин сприяло вирішенню долі олімпійців. Вони належали місту-державі і падали разом з ним: філософія вбила їх в очах освічених, а індивідуалізм – в очах простих людей» [28, с. 306]. Нездатною задовольнити запити епохи виявилась і традиційна релігія. З цієї причини місце античних божеств у віруваннях жителів імперії стали посідати давньосхідні вмираючі і воскресаючі божества, такі як єгипетський Озіріс або фригійський Аттіс. Створюються релігійні союзи шанувальників Ізиди і Серапіса, божества, в якому залишились риси ряду грецьких і єгипетських божеств, у тому числі Озіріса [31, с. 37].

Наступ варварських культів був настільки рішучим і переможним, що в решті решт привів до остаточного руйнування греко-латинського язичництва. Він притягував увагу античних авторів, а починаючи з Ренесансу, ним часто-густо цікавились сучасні дослідники. Слід зазначити, що у великому краху античної літератури в епоху перетворення християнства в панівну релігію, ніщо не постраждало більш жорстоко, ніж язичницькі богослужбні книги. Тим не менш ми маємо в розпорядженні праці про поширення містерій Мітри, опублікованих у II ст. до н. е. Евбулом і Паллантом [21, с. 38]. Проте стосовно III ст., тобто саме не той час, коли східні культури перебували на вершині свого впливу в Римській імперії, історики відчують інформаційне убогство. Починаючи з Геродіана і Діона Касія і закінчуючи візантійцями, від Светонія до Амміана Марцелліна, втрачені всі більш-менш цінні твори, і ця прогалина в історичній традиції особливо відчутна при вивченні язичництва [25, с. 42]. Тому релігієзнавці звертались до творів сатириків, яких надихали ритуали екзотичних східних культів. Так, Ювенал висміював умертвіння ілюї, яке практикувалось шанувальниками Ізиди [10, с. 536]; Лукіан у своїй «Некромантії» пародіював безкінечні очищувальні церемонії магів [4, с. 523]; Апулей в «Метаморфозах» описував сцени ініціації в культі Ізиди [1, с. 567]. Трактат Плутарха «Ізиді і Озіріза» допомагає в реконструкції легенд про ці божества [6, с. 78]. Проте, загалом, в античній літературі ми знаходимо лише побіжні зауваження і поверхневі спостереження. Навіть в трактаті «Про сирійську богиню», в якому Лукіан оповідає про відвідання храму Іереналі, він повідомляє лише, те, що побачив мимохідь мандрівник, досить допитливий і іронічний [4, с. 531]. Окремі аспекти теми висвітлювали Гекатей Мілетський, Павел Корозій, Флавій, Філострат. Уривки з їх творів публікувались в хрестоматійних виданнях, зокрема в праці «Римська сатира» [8, с. 193-216].

На сьогодні є обмежена кількість наукових праць, в яких висвітлюється зростання впливу Сходу на фоні занепаду Римської імперії впродовж II-IV ст. н. е., в першу чергу мова йде про вчення, які проповідували східні культури, які вгамовували спрагу релігійних емоцій, на що не був здатний суворий римський культ. Актуалізованими об'єктами для ком-

плексного аналізу залишаються також варварські містерії, які впродовж кількох століть завоювали не лише народні маси, але й еліту римського суспільства. Щоб отримати уяву про причини їх перемоги, слід звернутися не лише до джерел, але й до сучасної літератури. Серед нечисленної фахової монографічної літератури, присвяченої виділеній тематиці, можна згадати роботи французького релігієзнавця Ф. Кюмона [21], німецьких істориків Т. Моммзена [22], М. Вебера [14], польського культуролога К. Куманецького [20]. Дотичні аспекти розглядаються у доволі ґрунтовних дослідженнях російських істориків Є. С. Голубцової [15, 16], Л. С. Васильєва [13], Б. С. Єрасова [17], Н. А. Машкіна [23], І. С. Свенцицької [25], Є. М. Штаермана [32] та ін. Всі вони обстоюють думку, що після навального поширення християнства в II – III ст. н.е. створилась унікальна ситуація: традиційне римське язичництво стало всього лише необхідною ланкою минулому, яке законсервувалось в *mos maiorum* – менталітет римського громадянина зберіг зовнішнє шанування богів, проте внутрішній запал вже згас. Тому автору даної статті важливо навести переконливі аргументи того, що вторгнення східних культів, яке зруйнувало давні релігійні і національні ідеали римлян, не менш глибоко змінило суспільство і управління імперією і на цій підставі заслуговує на увагу істориків, навіть якби воно не провіщало і готувало кінцевої перемоги християнства [25, с. 43].

Аналіз трансформації язичництва доцільно розпочати з II ст. н.е., як і історики називають «золотою добою» Римської імперії. В епоху Северів релігія в тогочасній Європі являла видовище вражаючого різноманіття. Давні місцеві божества, італійські, кельтські чи іберійські, хоча й були скинуті, проте не вмерли. Перевершені чужоземними суперниками, вони ще жили у віруваннях простого народу, в сільських традиціях. Римські боги з давніх-давен переможно посіли трон у всіх муніципіїх і постійно приймали приношення офіційного жрецтва у відповідності з ритуалами понтифіків. Але поруч з ними поселилися представники всіх азійських пантеонів, і саме на них припадало найпалкіше обожнювання мас. Нові божества прибули з Малої Азії, Єгипту, Сирії та Персії і їх сяйво затьмарило італійських богів [24, с. 168]. Всі ці форми язичництва були прийняті і зберігались, навіть породивши при цьому гностицизм з його спантеличуваними вигадками, в той самий час, коли суворий монотеїзм євреїв як і раніше утримував своїх прихильників, а християнство зміцнювало свої церкви й стверджувало свою ортодоксію.

Першою нав'язала Італії своїх богів Мала Азія. Іде наприкінці Пунічних воєн на Палатині було встановлено чорний камінь, який символізував Велику Матір з Песинунту. Проте лише на початку правління Клавдія цей фригійський культ спромігся вільно розкритися у всій своїй пишноті й безчинствах. Він ввів у сувору і безбарвну магію римлян чуттєву, яскраву та нестямну відданість. Отримавши офіційне визнання, він залучив до себе іноземні божества анатолійського походження й отождивив їх з

Кібелою та Аттісом [22, с. 388]. Каппадокійські, єврейські, перські і навіть християнські впливи видозмінили стародавні обряди Песинунту, ввели в них ідеї духовного очищення й вічної спокути. Але цим жрецям так і не вдалося позбутися грубого натуралізму, котрим сковувала їх стародавня варварська традиція.

З II ст. до н.е. в Італії разом з олександрійською культурою стали поширюватись містерії Ізиди й Серапіса, й, не дивлячись на гоніння, вони закріпилися в Римі, отримавши право громадянства від Калігули. Вони не принесли з собою ані розвинутої теологічної системи, ані піднесеної етики. Але вони познайомили спочатку Італію, а потім й інші римські провінції з стародавнім ритуалом незрівнянної чарівності, який вмів у своїх пишних процесіях та літургійних драмах збуджувати найрізноманітніші почуття. Надалі олександрійські боги офіційно переконали своїх шанувальників в тому, що після смерті останні будуть насолоджуватися блаженним безсмертям, в якому, з'єднавшись з Серапісом тілом та душею, вони житимуть у вічному спогляданні богів [31, с. 39].

В дещо віддалену епоху із Сирії у множині і розмаїтті прийшли Ваали. Потужний економічний процес на початку нашої ери привів до заселення римського світу сирійськими рабами й купцями, змінив не тільки матеріальну цивілізацію Європи, але також її уявлення й вірування. Семітські культури стали успішними суперниками релігій Малої Азії та Єгипту. Вочевидь їх богослужіння не було таким зворушливим у турботі про майбутнє життя, проте у них була безмежно піднесена уява про божество. Халдейська астрологія, переконливими прихильниками якої були сирійські жерці, наділила їх елементами наукової теології і розумінням всемогутнього, вселенського й вічного бога. Крім того, вона навчила їх шануванню Сонця, променевого джерела земного життя й людського розуму [17, с. 207].

Наукові доктрини жителів Вавилону впровадилися і в перські містерії Мітри, що вважали першопричиною Час, який ототожнювався з Небом; цей новий культ напластувався на стародавній маздеїзм, не знищивши його. Таким чином, основні принципи релігії Ірану, одвічного й почасти успішного суперника Греції, проникли на Захід під оболонкою халдейської премудрості. Світ являє собою арену й мету боротьби між Добром і Злом, Ормуздом і Аріманом, богами і демонами; ця вимоглива етика, що слугувала джерелом енергії, є тією характерною рисою, яка відрізняє мітраїзм від всіх інших східних культів [21, с. 246].

Таким чином, кожна із країн Сходу збагатила римське язичництво новими віруваннями, багатьом з яких судилося його пережити. Результатом цього змішування різноманітних доктрин з'явився сплав стародавнього ідолопоклонства, просякнутий екзотичними теоріями і який до IV ст. н.е. був остаточно скинутий з п'єдесталу, породив роздроблення релігійних напрямів. «У еллінів, – сказав Темітій імператору Валенту, – є триста способів пізнання та шанування божества, яке радіє цьому різноманіт-

ттю» [18, с. 134]. Слід зазначити, що в язичництві культу не вмирають насильницькою смертю, вони згасають після тривалого занепаду. Нова доктрина не обов'язково вигіснює застарілу. Вони можуть довго співіснувати як протилежні можливості, що підказуються розумом чи вірою, і всі думки, всі практики в них здаються гідними уваги. Видозміни ніколи не бувають радикальними чи революційними. Поза сумнівом, в IV ст. н.е., як і в попередній період, язичницькі вірування не володіли стрункістю метафізичної системи чи суворістю рішень церковного собору. Сільські жителі продовжують, як і в минулому, побожно вклонятися каменям, помазуючи їх маслом, священним джерелам, деревам, прикрашаючи їх квітами, й вершити свої невігадливі свята, присвячені посіву чи збору винограду. Вони з неперсвершеною впертістю зберігали вірність своїм звичаям [15, с. 79]. Цим традиціям, які виродилися, спустилися до рівня забобонів, судилося пережити століття християнської ортодоксії, не створюючи для неї суттєвої загрози. І хоча вони не відзначаються церковними календарями, вони дотепер інколи виявляються в фольклорних зібраннях.

Таким чином, відмерлі частини давньоримського культу були знищені, чужорідні елементи, об'єднавшись і видозмінившись в його надрах, надали йому нових сил. Цей невизначений процес внутрішнього розкладу та відновлення непомітно сформував релігію, що дуже відрізнялась від тієї, яку намагався відродити Август. Правда, якщо обмежитись прочитанням окремих авторів тієї епохи, які воювали з ідолопоклонством, створюється враження, що в національній вірі римлян нічого не змінилось. Так, святий Августин в своєму творі «Про град божий» висміює чисельність італійських богів, які керують навіть незначними подіями життя [7, с. 365]. Але ці мізерні і безглузді божества з молитов стародавніх понтифіків тепер жили тільки в антикварних книгах. Поборники Церкви шукали зброї проти ідолопоклонства скрізь, ставлячи в приклад навіть Ксенофана, першого філософа, який повстав проти грецького політеїзму [5, с. 109]. Апологетика, як це часто відмічається, ледве встигала за розвитком вчень, з якими боролася, її удари здебільшого вражали одних мерців. Адже відтворювати заперечення епікурейців і скептиків стосовно вже скасованих вірувань було простіше, ніж вивчити вади ще живого і дієвого організму, щоб потім піддати його критиці.

Слід зазначити, що християнська полеміка іноді створює в нас неадекватне уявлення про язичництво в період його занепаду. Стверджуючи ортодоксальність священних легенд, вона усуває підозріння стосовно того, що насправді міфічні боги та герої вже давно володіють чисто літературним існуванням [20, с. 311]. Присутність цих вигаданих персонажів у письменників цього часу, як і у авторів епохи Ренесансу, є обов'язковою приналежністю будь-якого поетичного твору. Це стилістична прикраса, риторичний прийом, але не вираження щирої віри. Натомість театр показує, що ці стародавні міфи вступили в останню фазу немилості. Так,

актори-пантоміми, які висміюють амурні пригоди Юпітера, вже не вірять в їх реальність так само, як автор «Фауста» – в достовірність угоди, укладеної з Мефістофелем [33, с. 74].

Щоб скласти уявлення щодо реального релігійного становища, неособливо звертатися переважно до тих християнських авторів, які були меншою мірою вченими та здебільшого – практиками, жили життям народу, вдихали повітря вулиць і стверджували істини, виходячи з власного досвіду, а не з трактатів міографів. Для прикладу назвемо високопоставлених чиновників на зразок Пруденція [3, с. 129] або того, кому в часи Еразма було дано найменування «Амброзмастер» [8, с. 382]; навернений з язичників Фірлік Матерн, який перш ніж розпочати боротьбу з «Хибними поглядами язичницьких релігій» [5, с. 103], написав астрологічний трактат з даної проблеми. Якщо проаналізувати їх твори з позиції публічного вираження заповітів вмираючого язичництва, можна прийти до чіткого бачення того, якою стала римська релігія напередодні згасання.

Однак вивчення цього процесу негайно виявило один незаперечний факт. Так, стародавній національний культ Риму вмер. Високі сановники могли все ще пишатися титулами авгурів чи квіндецимвірів не менш, ніж званнями консулів чи трибунів, проте ці архаїчні жрецькі ступені були так само позбавлені реального впливу на релігію, як республіканські посади магістратів – на владу всередині держави. Їх падіння відбулось в той день, коли Авреліан підняв жерців непереможеного Сонця, покровителя своєї імперії, на один рівень і навіть вище стародавніх понтифіків [18, с. 92]. Проте деякі культу були іще живі, й саме проти них і були спрямовані зусилля християнської полеміки, яка набувала особливої в'дливості, коли за них заходила мова. І це були східні релігії! В серцях язичників місце померлих «безсмертних»богів зайняли варварські боги, і лише вони ще зберігали свою владу над душами.

З усіх «язичницьких релігій» Фірлік Матерн особливо боровся з віруваннями чотирьох східних націй і пов'язував їх з чотирма стихіями. Єгиптяни були шанувальниками води – води Нілу, який давав родючість їх країні [13, с. 59]; фрігійці – землі, яка була для них Великою Матір'ю всіх речей; сирійці й карфагеняни – повітря, якому вони поклонялися під іменем Аноні [12, с. 431]. І, нарешті, перси обожнювали вогонь [29, с. 347], віддаючи йому першість над трьома попередніми початками. Ця система, безумовно, почерпнута у язичницьких теологів. В ситуації спільної небезпеки, яка їм загрожувала, колись культу-суперники примирились і тали вважати себе частинами або конгрегаціями однієї церкви. Кожний з них особливо зв'язаний з одним із елементів, поєднання яких утворює Всесвіт, а їх сукупність утворює пантеїстичну релігію обожнюваного світу.

Всі релігії, що прийшли зі Сходу, були оповіті в форму містерій. Їх верховні жерці були водночас понтифікати непереможеного Сонця, святими отцями Мітри, тавроболіками Великої Матері, пророками Ізіді, одним словом, носили всі можливі титули [23, с. 449]. В своїх ініціаціях,

які підсилювали їх запал, вони отримували одкровення езотеричного вчення. Всі письменники за згодою з Фірліком Матерном визнають, що язичники обожають вищезгадані стихії. При цьому вони мають на увазі не лише чотири прості субстанції, протистояння і змішування яких утворюють всі феномени видимого світу, але ще й зірки, взагалі принципи всіх небесних і земних тіл [30, с. 215].

Таким чином, можна в повному розумінні вести мову про повернення язичництва до культури природи, але ми не в праві розглядати цю трансформацію як крок назад до варварського минулого. Інакше кажучи, це означало б стати жертвою оманливої видимості. Навпаки, язичники IV ст. н.е. вже не були настільки наївні, щоб бачити в своїх богах геніїв, норавливих, як сили безладного фізичного світу, що прийшли до розладу. Віра більше не була інстинктивною та імпульсивною; вся теологія була перекладена на мову науки та рефлексії. В певному розумінні можна стверджувати, що вона, за висловом Конта, перейшла із стану фіктивного в стан метафізичний. Теологія була тісно пов'язана з наукою того часу, яку її останні прихильники, «вірні сини стародавньої премудрості Сходу та Греції» [19, с. 83], ростили з любов'ю і гордістю. Нерідко вона була релігійною формою космології своєї епохи, а її бачення неба визначали суворі принципи астрології.

Подібно тому як поверхове спостереження спонукає думати, що теологія останніх язичників повернулася до своїх найдавніших витоків, так само і трансформація ритуалу може на перший погляд здатися поверненням до дикості. Безумовно, з прийняттям східних містерій поширилися і варварські практики, жорстокі і непристойні: перевдягання в тварин під час мітраїстських ініціацій криваві танці галлів Великої Матері, вбивства, що здійснювались сирійськими жерцями. Культ природи первісно був також «аморальним», як і сам її спектакль. Проте ефірний спиритуалізм цілковито перетворив грубощі цих примітивних звичаїв. Подібно тому як вчення все просякнуло філософією і наукою, богослужіння наповнилось етичними міркуваннями. Тавроболія, огидне окроплення теплою кров'ю, перетворилося в спосіб відродитися у вічності; ритуальні омовіння більше не були зовнішнім і матеріальним дійством, тепер вони були покликані очищати душу від її шлям і повертати їй первісну незайманість; священні трапези передавали їй глибинну досконалість і пропонували їжу вічного життя. Намагаючись повністю зберегти наступність традиції, язичники поступово змінювали її зміст. Як і культові церемонії, найбільш шокуючі і непристойні міфи завдяки поблажливим і витонченим тлумаченням були перетворені в повчальні оповіді для освічених міфографів. Язичництво перетворилось в училище моральності, а жрець – в лікаря і очільника совісті [11, с. 23].

Але на другому полюсі світу, навпроти цієї сяючої оселі, простягалось похмуре царство злих духів. Непримиренні супротивники богів і добрих людей, вони постійно виходять з пекельних глибин, що вешта-

тись по поверхні землі, де вони сіють всілякі нещастя. Віруючий повинен невтомно боротися з їх підступами за допомогою небесних духів і прагнути відвернути їх гнів кривавими жертвоприношеннями проте і чаклун міг таємними і жадливими діями підкорити їх своїй владі і примусити їх служити своїм задумам; ось ця демонологія, потворне породження перського дуалізму, сприяла розквіту всіляких забобонів [15, с. 319].

Тим не менше влада злих сил не повинна була тривати вічно. Згідно спільної думки, коли виповниться час, Всесвіт буде знищений вогнем. Всі злі істоти загинуть, а праведники, які воскреснуть, встановлять в оновленому світі царство всезагального щастя [32, с. 67].

Отже, такою виявилася теологія язичництва, яка склалася через три століття після східного вторгнення. Із грубого фетишизму і диких забобонів освічене жрецтво азійських культур поступово створило метафізику і есхатологію, подібно тому як брахмани спорудили спіритуалістичний монізм Веданти поруч з потворним ідолопоклонством індуїзму [21, с. 258]. Якщо ж залишитись в латинському світі, то прикладом слугує той факт, як юристи спромоглися витягти із звичаїв первісних племен абстрактні правові принципи, якими керуються всі цивілізовані суспільства. Ця релігія є не лише набором умилостивлюючих, снокутних і покайних обрядів, які громадяни зобов'язані виконувати заради блага держави, як це було в Стародавньому Римі. Тепер вона пропонувала всім людям пояснення Всесвіту, з якого витікають правила поведінки, а мета існування розміщується за межами цього життя. Від відновленого Августом культу вона перебуває далі, ніж від християнства, котре з нею бореться. Два протигорбствуючі вірування обертались в одному і тому ж інтелектуальному і моральному просторі [18, с. 93], і фактично в той же час перехід від одного до іншого не мав на увазі життєвого потрясіння чи душевного болю. Іноді прочитавши товсті праці останніх латинських письменників, а саме: Амміана Марцеліна, Боеція, панеґірики знаменитих ораторів, дослідник задасть питанням, язичниками чи християнами були їх автори [20, с. 311]. Представники римської аристократії часів Симмаха і претекста, які залишилися вірними богам своїх предків, не дуже відрізнялись за своїм менталітетом і мораллю від поборників нової релігії, що засідали разом з ними в сенаті. Релігійний і містичний дух Сходу поступово насичував собою все суспільство і підготував всіх людей до того, щоб об'єднатися в поні єдиної вселенської Церкви.

Джерела та література: 1. Апулей Л. *Метаморфози (Золотий осел)* / Антична література. Хрестоматія. – К., 1968. – С. 561-576; 2. Гекатей Милетский. *Землеописание* // ВДИ. – 1960. – № 2. – С. 101-104; 3. Древнеримские мыслители. Свидетельства, тексты, фрагменты / Сост. А. А. Автисьян. – К., 1958. – 376 с.; 4. Лукиан. *Разговоры богов. Разговоры в царстве мертвых. Правдивые истории* // Хрестоматия по античной литературе. – М., 1947. – С. 518-538; 5. Орозий Павел. *История*

против язычников. Кн. 6 // ВДИ. 1960. - № 2. - С. 105-112; 6. Плутрах. Об Исиде и Осирисе // ВДИ. - 1977. - № 3-4; 7. Ранович А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства. - М., 1990. - 428 с.; 8. Римская сатира. - М., 1957. - 564 с.; 9. Флавий Филострат. Жизнь Аполлония Тианского. - М., 1985. - 272 с.; 10. Ювенал Децим. Сатиры в 5 книгах // Хрестоматия по античной литературе. - М., 1947. - С. 531-543; 11. Кун М. А. Легенди і міфи Стародавньої Греції. - К., 1955. - 432 с.; 12. Мифология древнего мира. - М., 1977. - 764 с.; 13. Васильев Л. С. История религий Востока. - М., 1983. - 386 с.; 14. Вебер М. Работы по социологии религии и идеологии. - М., 1985. - 258 с.; 15. Голубцова Е. С. Идеология и культура сельского населения Малой Азии. - М., 1977. - 194 с.; 16. Голубцова Е. С. Мироззрение горожанина и крестьянина Малой Азии в I - III вв. / Культура Древнего Рима. - Т. 2. - С. 306-329; 17. Ера сов Б. С. Культура, религия и цивилизация на Востоке. - М., 1990. - 308 с.; 18. Каждан А. П. От Христа к Константину. - М., 1965. - 146 с.; 19. Ковалев С. И. История античного общества. Эллинизм и Рим. - М., 1956. - 318 с.; 20. Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима. - М., 1990. - 352 с.; 21. Кюмон Ф. Восточные религии в римском язычестве. - СПб., 2002. - 348 с.; 22. Моммзен Т. История Рима в 3 т. - Т. 3. - СПб., 1995. - 432 с.; 23. Машкин Н. Л. Есхатология и мессианиззм в последний период римской республики // ИАН. Серия истории и философии. - Т. 3. - Вып. 5. - 1946. - С. 441-460; 24. Ранович А. Б. Восточные провинции Римской империи в I - III вв. М., 1948. - 186 с.; 25. Свенцицкая И. С. Раннее христианство: страницы истории. - М., 1987. - 336 с.; 26. Словарь античности. - М., 1989. - 704 с.; 27. Сергеевко М. Е. Простые люди древней Италии. - М.-Л., 1964. - 258 с.; 28. Гарн В. Эллинистическая цивилизация. - М., 1949. - 412 с.; 29. Токарев С. А. Религия в истории народов мира. - М., 1986. - 576 с.; 30. Токарев С. А. Ранние формы религии. - М., 1990. - 620 с.; 31. Хильчевский С. В. Поширення давньоєгипетських культів у традиційному римському язичництві // ПССІ-ЛЕ. - 2008. - Т. 1 (25). - С. 37-43; 32. Яковлев Е. Р. Искусство и мировые религии. - М., 1985. - 98 с.